

ԴԱՐՈՒՍ ՔՆՆԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄՏԱՅԱՑԵԱՑՔԸ

(Շար. հախորդ քիւհն եւ վերջ)

Ս Ո Ւ Ր Բ Գ Ր Ո Յ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԹԻՒՆԵՐԸ

Վաղուց ի վեր ճարդիկ խորհած են, եւ ոճանք դեռ կը խորհին, որ անքաւելի ճեղքի ճը հաւասար է Սուրբ Գրոց ուսումնասիրութեան ճէջ դիտական-քննական մտահայեացք ճը ունենալը, այն է՝ զանոնք զննել իրենց ժամանակակից պատճառան իրադարձութիւններու, մասին հոսանքներու եւ դաւանական ըմբռնումներու լոյսին ներքեւ, բաղդատել ուրիշ դասական գրութիւններու հետ, հետեւիլ անոնց ճէջ յայտնուած գաղափարներու աստիճանական աճութիւն, տեսնել սկիզբէն ճինչեւ վերջը պատահած զեղբերու ճիշեւ եղած կապակցութիւնները, ճշդել անոնց աղբիւրները, հեղինակութիւնը եւ վաւերականութիւնը, եւ գիտնալ թէ ո՛ւսկից, ի՛նչու եւ ի՛նչպէս անոնք հասած են ճեղքի, ի՛նչ փոփոխութիւններ կրած են ձեռքէ ձեռք եւ ի՛նչ ճիշտներով կրնանք անոնց իրական իմաստին եւ պատգամին խորերը թափանցել:

Բաւական շփոթութիւն կը ախրէ մանաւանդ Հին Ուխտի շուրջ: Ետտերուն համար՝ օգուտէ աւելի արդեւք ճը կը հանդիսանայ ան իրենց հաւատքի ճամբուն վրայ, եւ անհաւատներուն փատեր կը հայթայթէ: Պատահածը այս է. գիտենք որ կար առեն ճը, երբ Սուրբ Գիրքը բառացիօրէն կ'ըմբռնուէր, որպէս թէ անոր բոլոր մասերն ալ ճշգրիտ յայտնութիւններ ըլլային եւ հաւասար արժէք ունենային ճշմարտութեան առաջնորդելու ճէջ: Անոնց ճէջ գտնուած ոչ ճեղք բան վէճի կրնար ենթարկուիլ: Ասոր որ եւ է էջը բացարձակ եւ վերջնական ճշմարտութիւնը կը պարունակէր: Այդ օրը ա՛լ իր վերջաւորութեան հասած է: Վերջին հաբիւրամեակի ընթացքին ճարդոց ճիւղքը կատարեալ

յեղաշրջում ճը կրեց, մասնաւորապէս Հին Ուխտին հանդէպ: Մէկդի թողուած է բառացի անսխալական ներշնչութի տեսութիւնը, եւ Ս. Գրոց քննական ուսումնասիրութիւնը կը կատարուի աննախապաշարեալ մտօք, ինչպէս ուրիշ ու եւ Հին վաւերութիւնը: Եւ այս մտահայեացքով եղած ուսումնասիրութիւնները ինքնին նոր յայտնութիւն ճը յառաջ բերած են, թէ ի՛նչ է ճշմարիտ ներշնչութի իմաստը, եւ թէ ո՛ւր կը կայանայ Ս. Գրոց իսկական արժէքը:

Աճէն կողմ քիչ շատ տարածայնուած է Ս. Գրոց բարձրագոյն Քննադատութեան անունը. սակայն դժբախտաբար շատեր, չունենալով քննական ուսումնասիրութեանց իմաստին ու նպատակին մասին պէտք եղած առողջ ըմբռնումը եւ չկարենալով քննութեանց հետեւիլ ճինչեւ անոնց վերջին խօսքը, արուած արդիւնքներու ճէջէն կ'ընտրեն ճիճիայն իրենց ըմբռնումներուն պատշաճող մակերեսային մասերը, եւ փոխանակ լուսաւորուելու կը գայթակղին: Այսպէս կան շատ ճը թերուս ուսածներ որոնց համար քննադատութիւնը ճիճիայն քանդիչ գեր ճը ունի, եւ չեն կրնար առկէ հեռուն ո՛չ տեսնել ո՛չ յառաջանալ: Անոնք՝ հազիւ թէ դպրոցականի ճը բերնէն քննական տեսութիւն ճը քաղած՝ անճիշտապէս կ'իրացնեն դայն, առանց սակայն իւրացնել կարենալու ճշմարիտ քննադատի ոգին, եւ կ'արտայայտուին անմարտողութեան ենթարկուած մտքի ճը տենդերով: Գիտական բառածիրք ճը կազմած են անոնք, հոսկէ հոսկէ եղած փոխառութիւններով, այլ չունին գիտական առողջ մտահայեացք: Այսպիսիներ քննական ուսումնասիրութեանց մասին բառեր ու բառեր ճիայն գիտեն՝ գոց սորվուած, եւ կը կրկնեն զանոնք առանց իմաստն ըմբռնելու:

Ասոնց հակառակ, կան Ս. Գրոց ջերմեանդ

ուխտեալներ, որոնք կը կարծեն թէ ու եւ է կերպ քննական ուսումը կը նուազեցնէ Ս. Գրոց արժէքը եւ Հիմնաքանդ կը կործանէ անոր Հեղինակութիւնը: Ասոնք շատ անկեղծ են, սակայն պէտք ունին զգոյշ լուսարանութեան, թէ Ս. Գրոց գիտական ծառայեացքի լոյսին ներքեւ առնուելուն ծասին իրենց ունեցած վախը բոլորովին անսեղի է: Ծըշ-ծարաւթիւնը երբեք չի վախճար քննութենէն:

Կան, սակայն, Ս. Գրոց քննական ուսումը իրենց կեանքին գործն ըրած բուն «գալրոցական»ները, որոնց Հաճար քննադատութիւնը շինիչ ու պայծառացուցիչ գեր ծիայն ունի: Քանզիս գերը երկրորդական է, եւ եթէ տեղ տեղ քանդումներ կը կատարուին, տախիկա՝ շինելու սիրոյն: Տակաւ այսպիսիներու Հետեւողներուն թիւը կը շատնայ, եւ ծար-դիկ Հաճողով կը գոյացնեն թէ Ս. Գրոց քննական ուսումնասիրութիւնը ո՛չ ծիայն օգտակար, այլ ծանաւանդ անհրաժեշտ է, անոր ոգին ու պատգամը վերակենդանացնելու Հաճար գիտական այս դարուն ճէջ:

Յայտնի է այլ եւս թէ այսպիսի լուրջ ուսումնասիրութիւն ճը ո՛չ թէ Ս. Գրոց արժէքը կը պակսեցնէ, ինչպէս թիւրիմացութեամբ պիտի տար-ուէին Հաւատալ ոճանք, այլ թէ ընդհակառակն՝ իրականութեանց կը վերածէ անոնց ճէջ թագնուած բարոյական եւ հոգեկան յաւիտեական արժէքները ու Հաճարակային ճշմարտութիւնները, զանոնք գործնական կեանքի Հետ սերտ կապակցութեան ճէջ կը գնէ, կը լուսաբանէ այլապէս անհասկանալի Հաճարուած կնճիւղները, կը ձեկնաբանէ այն Հա-կասութիւններն ու անպատշաճութիւնները որոնք գտնուելով անոնց ճէջ՝ քար գալթակողութեան եղած են ու կ'ըլլան ու պիտի ըլլային այլապէս, եւ զայն գիտութեանց անսխալական ձեռագիրք ճը Հաճարելու տեղ՝ անոր կուտայ՝ իր արժանի վարկն ու Հարկը: Անիկա կ'ազատէ Ս. Գրոցը տիեզերքի եւ անոր ճէջ գտնուած իրերու ծասին ճշգրիտ գիտա-կան ծանօթութիւններ Հայթայթելու անիմաստ են-թաղութենէն, եւ կը յիշեցնէ ծիայն բարոյական ու հոգեւոր կեանքի ճէջ անոր ընդհանր եզակի գիրքը: Քննական ուսումնասիրութեանց լոյսին ներ-քեւ կրնան բառն ու տառը կորսնցնել իրենց Հճայ-քը, ծակայն ներքին իսկութիւնն ու ոգին կը ստա-նան նոր նշանակութիւն ճը: Եւ տախիկա իրական շահ ճըն է:

Թէեւ Ս. Գրոց քննական ուսումնասիրութեանց սկիզբը զրուած է առանձնակերպորդ դարու առաջին քառորդին, Իպն Էզրա անուն հրեայ ուսումնականի ճը ձեռամբ, բայց անոր բուն ծաղկումը տեղի ու-նեցաւ վերջին Հարիւրամեակի ընթացքին: Զայն կազմակերպուած սիստէմի ճը վերածողը եղաւ ա-ռաջին անգամ Ժան Աստրիք (1684—1766), զադ-դիացի ուսումնականը: Իրձէ վերջ Հիմնական գործը կատարողները եղան Ֆէրտինանտ Պաւր (1792 — 1860), որ Հիմնադիրը եղաւ Տիպինքըն զպրոցին, Հանրիս Եւըլա (1803 — 1875), Ք. Հ. Կրաֆ (1815—1869), ՈւէլՀաւտէյն (1844—1918) ծա-նօթ անունը, եւ զեռ Տիւհճ, Տայսման եւ ուրիշներ արդի սերունդի «գալրոցական»ներէն, որոնց անփո-խարինելի աշխատանքին շատ բան կը պարտի արդի գալրոցականութիւնը: Այսպէսով, քննական-գիտական ծառայեացքը կ'իշխէ նաեւ Ս. Գրոց ուսման հո-րիզոնին վրայ:

Երկու ճիւղերով ճանչցուած է Ս. Գրոց քն-նաբանութիւնը, առաջինը եւ աւելի տարրականն է Ստորին Քննաբանութիւն, որու կոչումն է բնա-գրական եւ լեզուական քննութիւնները կատարել՝ որպէս զի գրութեանց իսկական իմաստը պարզօրէն ծառայելի դառնայ, իսկ երկրորդն է Բարձրագոյն Քննաբանութիւն, որ կ'աշխատի գրութեանց հեղի-նակութեան, վաւերականութեան, խմբագրութեան, ժամանակի եւ նման Հիմնական Հարցերու վերա-բերեալ քննութիւնները կատարելու, իր օժանդակու-թեան կոչելով գիտական արդի գործելակերպերը եւ Հնախօսական ու պատճառական լուսաբանու-թիւնները:

Ճեշտենք որ քննական ուսումնասիրութիւնը ճեճ ծառայութիւն ճը եղաւ, կրօնական անորոշու-թեանց այս դարուն ճէջ Ս. Գրոց արժէքը վերա-Հաստատելու տեսակէտէն: Մահաւալի տառին ճէ-ջէն ան զտեց անճահ ոգին, եւ զայն ներկայացուց դարուս ծաքին Հաւասար կենդանի ուժգնութեամբ ճը: Բառին բովանդակ առուծովը, ան Ս. Գրոցը փրկեց կորուստէ:

ԿՐՕՆՔԻ ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Քննական-գիտական ծառայեացքը կրօնքի ուսման ճէջ ալ ծառած է, թէեւ շատ դանդաղ: Դա-րերու աւանդութիւնները, ընկալեալ եւ ընդհան-

րացեալ վարդապետութիւնները, վերացականութիւնները, ծիսական հաստատում սովորութիւնները, ա՛յնքան սոճուր պարիսպներ բարձրացուցած են կրօնքի շուրջը. եւ ճարդոց ճիւղքը իր խորհիւկերպերուն ձէջ ա՛յնքան սերտ կապուած ու հետեւած է նախնեաց կերպերուն, որ շատ դժուար եղած է ու կ'ըլլայ զպրոցականի ճշ համար նախապաշարունակութիւն եւ վաղընկալ զաղափարներու սահմաններէն վեր՝ մտային պայծառատես զիրքի ճշ բարձրանալ եւ ճշմարտութեան թարձ ու կենսաւորիչ անգրմանուշակագոյնի ազդեցութեան կենթարկել իր ճիւղքը: Իսկ ճինչեւ հոս բարձրացողներու ալ ամենուն տրուած չէ օգտակար ազդեցութիւն ճշ կրած վար իջնալ անկէ իրական կեանքի ճարդերը: Շատեր բննադատութեանց կը հետեւին, սակայն չունին ճշմարիտ քննադատութեան մտահայեցքը, եւ ուստի կը զրկուին անոր լուսաւորող, պայծառացուցիչ ազդեցութենէն, եւ իրենց հաւատքը՝ փոխանակ իրական հիմերը գտնելու կը փրկ: Այսպիսիներ կրօնական հարցերու շուրջ կը տարակուսին, սակայն պէտք եղածին չափ չեն տարակուսիր եւ իրենց առջեւ ցցուող հարցերը ճինչեւ անոնց վերջին սահմանները, խորքը չեն հետապնդեր, որ իրենց տարակուսանքէն ծնէր նոր հաւատք: Քանզի անկեղծ եւ ճշմարիտ տարակուսանքը մայրն է կենդանի հաւատքին, եւ ճշմարիտ քննադատութեան նպատակն է կրօնքի էութիւնը ճիշտ թարձ, ամուր եւ գործօն պահել, եւ ո՛չ թէ գալն անշքացնել ու թաղել:

Արդիական հրապարակը խճողող անխորհուրդ քննադատութեան ձէկ ճեճ մասը ծնունդն է ինքզինք չճանչցող տգիտութեան ճշ. որ երբեմն սուփեստական հովերու կը խառնուի: Ուրիշ ձէկ մասին համար պատասխանատու են երիտասարդական բոլր զգացումները՝ իրենց դարասկզբիկ աղատագրութեամբ եւ անպատասխանատու արտայայտութիւններովը: Իսկ կայ քննադատութեան մաս ճշ որ բնականօրէն եղած յետադարձ ներգործութիւնն է անցեալի ուղղափառութեան այս վերացական զիրքին, պահպանողական աշխարհահայեացքին, եւ աշխարհիս ընկերական չարիքներուն ձեռնամուխ չըլլալու քաղաքականութեան, որոնք սոյն չարիքներու գոյութեան ու տեւողութեան ձէջ պատասխանառութեան յայտնի բաժին ճշ կը ձգեն եկեղեցիին վրայ:

Կար՝ատեն՝ճշ երբ կրօնք ու գիտութիւն ճշճարտավրէպ պայքարի ճշ բռնուած էին, որուն արձադանգը դեռ հազիւ թէ ճարելու վրայ է: Երկուքն ալ ճշմարտութեան էութիւնը արտայայտութեան ձեւին ու ճիշոցին հետ շփոթած՝ կը հալածէին ու բանադրէին զիրար: Այն ատենները, գիտնական ըլլալ կը նշանակէր նաեւ ըլլալ անկրօն, եւ կրօնական ըլլալ՝ տղէտ, արգահատելի վերջամիացը խաւարի դարերուն: Եւ ազիտութիւնը յանուն գիտութեան, կուրահաւատութիւնը յանուն կրօնահաւատութեան՝ ի՛նչ աւերներ գործեցին այդ անտեղի պայքարին ձէջ, փլատակի վերածելով բարոյական կեանքն ու հոգեկան ներշնչարանները ամբողջ սերունդի ճշ:

Բայց այսօր, շնորհիւ անկեղծ հետազօտութեանց եւ անվերապահ քննադատութեանց, երբ ամէն կողմէ լոյս սփռուած է հարցին վրայ, ընդունուած իրողութիւն ճշն է՝ թէ այդ կուրծ անհարկի էր եւ արդիւնք ցաւալի թիւրիմացութեանց երկուստեք: Այլ եւս գիտենք որ կրօնք ու գիտութիւն ո՛չ իրարու հակառակ են ոչ ալ իրարու հանդէպ չէզոք զիրք ճշ պէտք է բռնեն կամ կրնան բռնել: Այլ անոնք իրարու լրացուցիչ եւ օժանդակ ըլլալով՝ պէտք է գործակցին, աշխարհիս ձէջ ճշմարտութիւնը գտնելու, տարածելու եւ կեանքի վերածելու նոյնքան նուիրական որքան անհրաժեշտ գործին ձէջ: Կրօնքի արժանաւոր ներկայացուցիչները անվարան կը հաստատեն թէ կրօնքը ոչ ճիշն չի դատապարտեր գիտութիւնը, այլ մանաւանդ անոր պարգեւած գործնական զիւրութիւնները ճառագայտութեան կը կոչէ՝ յօժանդակութիւն տարածման լոյսի եւ ճշմարտութեան: Գիտութիւն են ճերենայ անուրանալի իրականութիւններ են այլ եւս: Ներկայ քաղաքականութիւնը անոնց կը պարտի իր կառուցուածքը: Եւ զանոնք հաշտիլ առնելու են բոլոր անոնք որոնք ժողովուրդներու բարոյական ու հոգեւոր կեանքի առաջնորդութիւնը կը ստանձնեն: Փոխադարձաբար, գիտութիւնն ալ, յանձին իր աշխարհամանօթ պատկառելի ներկայացուցիչներուն, կը յայտնէ թէ ճշմարիտ գիտականութիւնը եւ փիլիսոփայական նիւթապաշտութիւնը ո՛չ միայն կրօնքի դէմ չեն, այլ կրօնք կը փնտռեն — ի՞նչն թէ այդ նոր կրօնքը պէտք է ըլլայ ճշմարիտ, կենդանի կրօնքը, եւ ո՛չ թէ կաղճակերպեալ եկեղեցիներու ձէջ դարերով թանձրացած պատմական-կրօնական արտայայտութեան ճշ յարապաշտութիւնը:

Երբ, այսօր աշխարհին պէտքն է՝ դիտութեան ձեռք առնել, կրօն, եւ կրօնքի ձեռք առնելի գիտութիւն:

Բայց պայքարը դեռ չէ վերջացած. միայն ռազմադաշտն է փոխուած: Յառաջիկայի հաճար նոր եւ աւելի ահարկու, քանի որ ժողովուրդներու զանգուածներուն ձեռք տարածուած, պայքար ճիւղը պատրաստուի — եւ շատ ճիւղ տեղեր սկսած է ան — կրօնքի եւ ընկերականութեան միջեւ: Այս պայքարը հրաւիրող պատճառները ձեռք առնելի են: Նախ կայ երկուստեք իրարու հանդէպ նեղմիտ ծայրայեղութիւն: Կայ տղէտ հակառակութիւն ճիւղը որ կը ծագի ընկերականութեան եւ կրօնքի էութեանց մասին գաղափարի պակասէն եւ այն թիւր ու թերի բժրունութեն, թէ ճշմարիտ ընկերականութեան եւ ճշմարիտ կրօնքի միջեւ ուր է հակառակութիւն գոյութիւն ունի կամ կրնայ ունենալ: Կրօնքի բուն քննադատութիւնը անոր իսկութեան դէմ չէ, այլ արտայայտութեան նիւթականացում, հաստատարիւ ձեւին դէմ եւ ասիկա ոչ առանց պատճառի: Բայց շատեր չկարենալով արտաքինը ներքինէն զանազանել, միտն հետ մըսն ալ ծովը թափել կը ջանան: Նմանապէս, ընկերականութեան հանդէպ կրօնաճոխներու բռնած դիրքը: Այսպիսիներուն պէտք է յանձնարարել որ նախ լաւ ուսումնասիրեն ընկերականութիւնը եւ կրօնքը:

Երկրորդ պատճառ ճիւղը որ կրօնք եւ ընկերականութիւն իրարու հակառակ կը յուցնէ, այն եղած է՝ որ ընկերականութեան կրօնքի եւ գիտութեան միջեւ մղուած պայքարին ձեռք շարք բռնեցին գիտութեան կողմը: Ինչո՞ւ: Ընկերական վարդապետութիւնները հրապարակ կը գրուէին գրեթէ գիտական նոր անտաթիւններու հետ նոյնաժամանակ: Եւ քանի որ ընկերականութեան հաճողուած հետեւորդներն էին դիտական ուղիին, դէմ կեցան եկեղեցիին եւ զանազանութիւն գրին նաեւ կրօնական եւ ընկերական վարդապետութիւններու միջեւ, զորոնք թէ՛ իրենք թէ՛ ալ կրօնքի այն ժամանակուան ներկայացուցիչները անկեղծօրէն իրարու անհաղորդ երկու հակասութիւններ կը դառնէին: Թէեւ այսօր լուրջ ջանքեր կան կրօնական արթնաճիւղ ներկայացուցիչներու կողմէ, յուցնելու թէ կրօնքը իր իսկութեանը ձեռք հակառակողը ճիւղը, այլ հաղորդակից ճիւղ ընկերական բարեկարգութեանց սկզբունքներուն. թէ, ճանաչողապէս Քրիստոնէութիւնը իր ձեռքը խտացուցած է ընկերական բարձրագոյն

սկզբունքները, թէ «Քրիստոնէական Ընկերականութեան», ձեռք եկեղեցականներ, ինչպէս Մօրիս, Քրիստոս, Բաղէնապուշ, ընկերականութիւն քաղաքացիական եւ անոր կրօնքի հետ ունեցած աղերսը յուցուցած են, բայց դեռ հարթութիւնք շատ մը գիտարարութիւններ կան:

Դարձեալ, ընկերականութեան պատճառներն սորված են թէ անցեալի ձեռք եկեղեցին, աշխարհային ներկայ գոյութեան հանդէպ բռնած իր դիրքովը, կեանքի էական արժէքներու շփոթութիւնովը եւ անոնց վրայ դրած վերապահ շեշտերովը քաջալերած է անուղղակիօրէն ընկերական այն չարիքները զորոնք բառնալու գաղափարով իր գոյութիւնը կ'արարացնէ ընկերականութիւնը: Ընկերականութեան կը պատճառաբանեն, թէ եկեղեցին աննկատ կը թողու ընկերական ներկայ չարիքներու գոյութիւնը, զոր բարեկարգել կարելի է, եւ կը ջանայ մարդիկը սփոփել ներկայ դասաւորանքին դէմ ապագայ երանութեանց պատրանքովը: Փոխանակ թշուառութիւնը ձեռքացնելու եւ նիւթական միջավայրը բարեկարգելու, եկեղեցին անոր ու շաղկապութիւնը չետագային կը յատէ եւ կ'ըսէ. «Ապաւէ՛, շուտ կ'անցնի այս կեանքը, եւ անոր հետ՝ տառապանքը, անդին կը գտնես ճշտական փառք ու հանգիստ»:

Ասոնց վրայ աւելցնենք այն պատճառը եւս, թէ ե՛րբ են ո՛ւր որ ընկերական գաղափարները ընդհարում ունեցած են պետական սկզբունքներու եւ իշխանութիւններու հետ, եկեղեցին եւ եկեղեցականը ուղղակի կամ ոչ կողմնակցած են պետութեան հետ ինչպէս եւ դրամատիրութեան հետ: Եւ յաճախ կրօնականներ իրենց դիրքի պաշտպանութեան նախանձախնդրութիւնովը լեցուած՝ բռնադրօսիկ վկայութեան կոչած են Ս. Գրքէն փրցուած մասեր. քեզ հաճ՝ ձեռնութիւններ տալով անոնց եւ յարմարեցնելով անոնց սկզբունքները իրենց մօքին:

Այս եւ այլ պատճառներով ծայրայեղ ընկերաբանութիւնը եկեղեցին, եկեղեցականը, կրօնքը եւ ասոնց հետ Ս. Գրքը անխնայ կը բնադատէ. եւ ո՛չ միայն կը հեզնէ ու անկարելորդ կը սեպէ դաւանք, այլ ճանաչողական զեպակար կը դառնէ, ու հաճախակա՛մ՝ աղիտութեան ու բռնապետութեան ու դրամատիրութեան հետ, որոնց դէմ կը պայքարի:

Այս ամենուն ձեռք բուն դժբախտութիւնը կը ծագի արտաքին երեւոյթներն ու ձեւերը ներքին

խակութիւններու հետ շփոթելու ծարղկային տկարութենէն: Առանց յուզումի, լուրջ գիտող ճը պիտի տեսնէ որ երկու կողմերն ալ ունին իրարու դէմ նախապաշարութիւններ որոնք կը սնուցանեն հակառակեան ոգին: Մարդիկ իրարու դէմ կը պայքարին, քան զի զիրար չեն ճանչնար ու չեն հասկնար: Տակաւ այս ծուռ ըմբռնութիւնները պիտի ուղղուին, և ինչպէս որ եղաւ գիտութեան հետ, նոյնպէս ընկերական եւ կրօնական աշխարհայեացքները պիտի հաշտուին իրարու հետ ու գործակցին:

Այսպիսի անկեղծ ալլ վրիպած քննադատութիւններու գիծէն վեր եւ անկէ տարբեր ուղիով ճը, կայ կրօնքի իսկական քննական ուսումնասիրութիւնը, որուն ձգտումն է ո՛չ թէ զայն արժէքէ ձգել, ալ ազատել դարերու ընթացքին անոր վրայ հաւաքուած տելուրգութիւններէ, կեանքի կոչիլ անոր ճէջէն ինչ որ յաւիտենական է եւ համաժողկային, յարձարցնել զայն դարուս գիտական ոգիին, որով եւ զայն բարձրացնել իրեն արժանի դիրքին ու դերին, ուրիշ ան կարենայ տարածել իր լոյսը ծարղկութեան բոլոր կարգերուն վրայ: Կրօնքի շիւնիչ քննադատութիւնն է այս, որ նկատի կ'առնէ դարուս գիտական բոլոր յայտնութիւնները, ընկերական ու ծիջազգային նոր արթնութիւնները, եւ կը յիշեցնէ որ կրօնքը պէտք է վերաքննութեան ճը ենթարկուի եւ եկեղեցին վերածնի առաքելական ոգիով: Մասնաւոր օժանդակութիւն կ'ընծայեն արդի գիտական հոգեբանութիւնը եւ ընկերայանութիւնը, որոնցմով կարելի կ'ըլլայ թափանցել ծինչեւ կրօնքի ենթակայական հիմունքին՝ ընկերութեան կեանքին ճէջ:

Ներկայ դարը կրօնական ձեռ յեղաշրջումի ճը դուռը կը բանայ: Ոչ թէ կրօնքը պիտի անհետանայ, ալ անոր արտայայտութեան ձեւը բոլորովին նոր ընթացքի ճը պիտի հետեւի: Ներքին էականը կը յարատեւէ, ինքնարտայայտութեան կերպն է որ կ'ալլափոխուի դարերու ալլալութեանց հետ: Գուցէ «կրօնք» կոչուծը վերնայ օր ճը կեանքի վրայէն, սակայն կրօնքի ոգին ճալկութեան հետը պիտի ըլլայ ճիշտ: Եւ այդ է էականը: Օր ճը ճարդիկ «կրօնք»ի պէտք պիտի չունենան, որովհետեւ բոլոր կեանքը սուրբ կրօնքի ճը պիտի վերածուի:

ՔՆՆԱԿԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Դարուս քննական ու գիտական ճտահայ-

եացքի բուն ներշնչարանը կը գտնենք իճաստասիրութեան արդի աշխարհահայեացքին ճէջ, որ ճիւղ բոլոր շարժումներու ներքեւէն հոսող ու տարածուող գօրաւոր հոսանքը կը ներկայացնէ ճաքի: Տէքարթէն ի վեր՝ իճաստասիրութիւնը — ինքնին՝ քննադատութիւնը կեանքի եւ այն ճշճարտութեանց ու բունց կը ձգտի կեանքը — քննողական բուն գործունէութեան ճը պատճութիւնն է ունեցած: Հոս կարելի է արագօրէն անցնիլ այդ հանգրուաններէն:

Տէքարթ (1596—1650), հայր բանապաշտութեան, գրեթէ նոյնաժամանակ երբ Պադուէական աշխարհըմբռնուծը փշուեցաւ Կոպերնիկոսի, Քէլլըրի, Գալիլէի տեսութիւններու հարուածէն, ճինչդեռ ինքն ալ տիեզերքի ճէջ վերջնական գոյութեանց եւ հիմնական ճշճարտութեանց բնոյթը յայտնող վստահելի դեպին ճը կ'որոնէր, սկսաւ երկբայիլ բոլոր գոյութեանց իրականութեանը վրայ: Համայն տիեզերքը իր աչքին ցնորը ճը ճիւղն թուեցաւ: Բայց ճէկ բանի գոյութիւնը անհերքելի գտաւ, ան էր իր ինքնադիտակից անձը: «Կը խոր հիծ, ուստի կած» (cogito, ergo sum), այս էր իր եզրակացութիւնը: Աճէն բանի գոյութեան կրնար տարակուսիլ, բայց ոչ տարակուսող անձի գոյութեան: Առանց տարակուսողի՝ տարակուսիլ կարելի չէր: Տէքարթի այս վարկածին վրայ, այն է տիեզերքի ճէջ անձի գոյութեան իրականութիւնը, վերաբարախուեցաւ աստուածաբանութիւնը, որ վերաճնունդի օրերէն ի վեր տարածուող ճտային շարժումներու հետեւանքով կորսնցուցած էր իր հիծը:

Տէքարթի նշանաւոր յաջորդը եղաւ Սփինոզա (1632—1677), որիջ ճը հրեայ ճոքի տիտաններէն, որ թեւէ համայն տիեզերքը հոգեւոր գոյութեամբ ճը համակուած կը գտնէր, բայց բանապաշտութիւնը հեռունբը ճգելով՝ իր կասկածանքին տուարկան դարձուց թէ՛ աւանդական վալդապետութիւնները եւ թէ՛ այն ժաճանակուան ճարդատիպար Աստուծոյ իրականութիւնը: Ոյժ տուաւ նաեւ Ս. Գրոց բարձրագոյն քննաբանութեան:

Յաջորդ նորութիւնը բերաւ Լաքէ (1632—1704), որ սկիզբ և ճղուծ տուաւ փորճառականութեան սխտեճին իճաստասիրութեան ճէջ ալ, հետեւելով Բըճըր Պէյքընի՝ որ գիտական գործողութիւններու ճէջ փորճառական ճեթոար ներճուծած եւ յաջողած էր: Լաքէ իր ուսումնասիրութիւններէն յանդեցաւ եզրակացութեան ճը, որ կը շեշտէր

թէ ճարդկային բոլոր ծանօթութիւններուն ծիակ հաստատողոյն հիմն է անձնական փորձառութիւնը: Հետեւաբար՝ կասկածելի էր վարկած կամ վարդապետութիւնն ճր որ փորձառութեան վաւերացողքը չի կրեր: Ասիկա շատ պարզ յայտարարութիւնն ճր կը թուի ըստ բայց երբ կիրարկուի կրօնքի վերացական վարդապետութիւններուն վրայ, կը ստանայ ճեմ նշանակութիւն: Եթէ ճշմարտութեան ճր վաւերականութիւնը կարելի է հաստատել ճիշդն եւ ճիճիւն գործնական փորձառութեամբ, ուստի անվերսահելի են այն բոլոր վարկածներն ու վարդապետութիւնները որոնց բնագոյնական ճտածողութեանց ճաճքով հասած են աստուածաբանները: Այս հետեւութիւնը բնականօրէն պիտի խախտէր հիճը բոլոր տոկմաներուն: Նոյն ուղղութեան զարկ տուին բաղձապաշտ Լայպնիցը (1676—1716), որ Աստուծոյ գոյութեան «տիեզերաբանական» ապացոյցը յառաջագրելով հանդերձ ուժ տուաւ փորձառականութեան, եւ Ուելֆ (1679—1754):

Ասոնց հետեւանքը եղաւ արդարանալի անհատութիւնն ճր, որուն անհնէն քաջ արտայայտիչը եղաւ Տէյլիտ Հիւճ 1711—1776), Սկովտացի ճեմ քննադատը, որ ո՛չ ճիշդն բնութեան օրէնքներուն գոյութիւնը ուրացաւ, այլ ե՛ւ առարկայական ե՛ւ ենթակայական միտքի ճր գոյութիւնը տիեզերքին ճէջ, այնքան վճռականօրէն որքան Պրքրի (1684—1753) ուրացաւ նիւթի գոյութիւնը:

Բայց քննադատութեան կարեւորագոյն դերը կատարելու կոչուած էր Էճճանուէլ Քանթ (1724—1804), որ սթափելով իր «վարդապետական ճրափէն», ինչպէս կ'ըսէ ինքը, վճռական հարուած ճր իջեցուց բանապաշտութեան բովանդակ սիւսեճին վրայ: Իր 800 էջոնց ճեմահատոր պրքքով՝ կոչուած «Ձուս Բանականութեան Քննադատութիւնը» Այս երկին ճէջ Քանթ ո՛չ թէ կը յարձակի բանայնականութեան վրայ, այլ անոր սահմանափակումները փաստելով կը պնդէ՝ թէ ո՛չ բանականութիւնը ո՛չ ալ փորձառականութիւնը բաւական են ճեզ յետին ճշմարտութիւններուն առաջնորդելու: Ձէ կարելի, ճոր օրինակ, Աստուծոյ գոյութիւնը տրաճարանութիւնով փաստել: Տարբեր բան ճր պէտք է: Այդ տարբեր բանն է, ըսաւ Քանթ, այն ներանձնական գիտակցութիւնը որով ճարդ կը ճգայ իր ներալիին բարոյական նշանայիչ մղումը ճէպ ի բարին ու բարձրը: Խորհեցաւ ան,

—այս ճգացումը՝ ներքին բարոյական ճղումը՝ ճարդու ճէջ կայ ի բնէ, բայց ի՞նչպէս կարելի է որ ան ճարդուն ճէջ ճանուի, եթէ տիեզերքի հիճը իր խառնուածքին ճէջ՝ խնկութեանը ճէջ՝ նոյն բարոյական տարբէն կաղճուած ճրլայ: Նոյն այս ճաճբայով էր որ Աստուծոյ գոյութեան ալ ապացոյցը կը ստանար Քանթ: Իրբեւ յետադարձութիւն, Հէկէլ (1770—1831) վերջին ճսխող պաշտպանը եղաւ բանապաշտութեան: Քանթով քայքայուեցաւ իսկաւ ճքեղ կառուցուածքը ճոր բանապաշտութիւնը կերտած էր, եւ ճեմ էր անոր անկումը: Ասոր տեղը բարձրացաւ բարոյական օրէնքի վրայ հիմնուած ամբողջ սիւսեճ ճր, որ անկից ի վեր կը յաճի ճտածութեանց աշխարհին վրայ:

Սակայն Քանթով ալ ճվերջացաւ քննական իճատատարութիւնը: Իրճէ վերջ եկան Սկիւսթ Քոնթ (1798—1853), որ երգեց «Փառք ի բարճունս մարդկութեանը», տիեզերքի վեհագոյն իլալանութիւնը հաճարելով ճարդկութիւնը, ինչ որ ճուրեկցուցին ճխալ ճեկնութիւններու առաջնորդեց ճատ ճր ընկերաբաններ, յետոյ՝ Հըրպըրթ Սըէնսըր (1820—1903), որ ճէկ կողմէն հաւատարանութեան ճէջ «անգլանն ին» ճեշտեց եւ ճիւս կողմէն ալ բարոյականի յեղաշրջութեան վարկածը յառաջ քշեց:

Ահա վերջապէս նիչեղէն (1844—1900), որուն տեսութեանց նիւթականացումը սնոյց անցեալ տերունդին անխղճ իմփէրիալիզմը, հաւատարմով թէ ինչ որ ճարդկային կենցաղին ու վարքին հաճար իրբեւ բանալի կը ճառայէ «կաճքի գորութիւնն» է, «բարութիւն»ը տկարութիւն է, եւ ոյճը՝ բարճարագոյն առաքինութիւնը: «Բարոյական»ը հճորը կաշկանդելու հաճար տկարին հնարած գործիքն է: Այս ճաղափորները, ճխանալով նիւթապաշտութեան եւ գիտական նորագոյն արթնութիւններու հետ, քննական ճտածողութիւնը այնքան հեռու ճղեցին, որ յայտարարողներ եղան թէ ինչ որ Քանթ բարոյական ներքին ճղում կոչեց՝ ոչինչ է բայց եթէ ընկերական յարաբերութիւններու արտադրութիւնը, այսինքն ճարդկային եւ ոչ թէ աստուածային ճրնանդ ճր, որ ճարերով հալալուելով յղկուելով ու խորունկնալով ալսօր կը յայտնուի իրբեւ կեանքի ներքին յատկութիւն ճր, բայց իրականութեան ճէջ անկեալ տիեզերքի հիմնական բնոյթէն ոչինչ կը ներկայացնէ ճեզի: Այս ճտահայեցքը կը ճերճէ տիեզերքի ճէջ առարկայական ճշմարտութեան ճր

գոյութիւնը, եւ ամէն ինչ կը ծեկնաբանէ ճարդ-
կային ենթակայական տեսակէտէն:

Սակայն կայ ներկայի իմաստասիրութիւնը, որ
իբրեւ յետադարձ ներգործութիւն՝ կը կեդրոնանայ
ընկերական կեանքի արտադրած արժէքներու յա-

րսպահանջները դադարեցնելու վրայ, եւ վերածնող
դադարաբաշտութեամբ ճը, կը շեշտէ ճարդկային
ստեղծագործիչ գործութիւններու իրակ նութիւնը:
Կ'արժէ այս կէտին անդրադառնալ:

Ժրնեմ

ԲԻԻՋԵՆԴ ԵՎԻԼԵՆԵ

ՀԱՄԲՈՅՐԻ ՀԷՔԵԱԹ

Ճամբան՝ կը ջանար հետեւիլ ինծի.—

Դամուող աչքերով կը լափէին զինք
կիներ դրացի:

Դրանք առջեւ կեցանք մեկ վայրկեան.—

Հարցերու՝ տարա՛մ, կը հայեր երկինք,
Իբր պատասխան:

Մօտիկ, հոգի հոգի, անխօս մտնաք բազ.—

Սենեակիս մօտ պա՛ն մը վարանեցաւ...

— Եւ էինք միմալ:

Բազուկին դրացի:— Սարսափաց հրու:

Ժպտեցայ իրեն:— Կը ժպտէ հաւկալ՝

Նրման փոքր տղու:

Նայեցայ ուղիղ իր աչքերուն մեծ.

Խօսեցայ բաներ, զոր չեմ յիշեր արդ.

Զորքս չըրսեց...

Ու համբուրեցի. — ծրերը դողդոջ՝

Ականջները եւ այսերն եղան վարդ՝

Բռնակաճ ամբողջ:

Պրզուտ՝ բռնեցի ծրերը կամաց.

Կը փորձէր ժպտիլ: Մասներս քոչեցան:

— Աչքերն էին քաց...:

Մայիս 930

ՎԱՐՈՒԺՆԱԿ